

ВНЕСОК ЧЕХІВ У РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ КИЄВА (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається процес залучення у розвиток промисловості Києва чеського капіталу, підприємців-чехів, які не лише створювали й розвивали виробництво, а й мали вагомий вплив на суспільно-економічний розвиток київської громади другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: чехи, Київ, промисловість, підприємства, економічний розвиток.

Дослідження історії народів, які мешкають на території України, є однією зі сторінок нашої країни. Так склалось, що державницька політика Російської імперії XIX ст. суттєво вплинула на зміни в складі населення України. Серед інших народів, до українських земель переселяються і чехи. Їх діяльність сприяла становленню та розвитку нових галузей промисловості, у тому числі і в Києві. Поміж робіт, в яких досліджується історія чехів в Україні існує ряд праць, що заслуговують на особливу увагу. До них належать праці Наулко В. І.¹, Ковби Ж. М.², Луцького В. І.³, Дрбала А.⁴, Сидорчука О.⁵, Рихліка Є.⁶, Рафальського О.⁷, Щербака М. Г.⁸, Шульги С.⁹. та ще цілий ряд наукових доробків¹⁰. Для широкого загалу читачів, буде цікавою праця Муратова А., Муратової Д., що розглядає становище чехів в Російській імперії, у тому числі в Києві¹¹.

Остання чверть XIX ст. в історії Києва стала початком нової доби, що позначилася бурхливим розвитком капіталістичного підприємництва, індустріалізацією та прискореною урбанізацією. Результатом стали суттєві соціальні зміни населення міста. У 1890 р. в Києві налічувалося понад 125 промислових підприємств, на яких виготовлялося більше 85% промислового виробництва і було сконцентровано до 70% робітників міста. Саме вони визначали промислове обличчя Києва і були місцями концентрації робітників, інженерів і техніків. Поряд із традиційними для Києва підприємствами харчової та легкої промисловості розвивалася важка промисловість, зокрема, металообробна, машинобудівна. В 1890 р. функціонувало 6 заводів металевих виробів та 8 машинобудівних. Розширення їх виробництва стимулювалося головним чином військовими замовленнями, швидким розвитком залізничного транспорту та пароплавства. Одним з найважливіших чинників економічного піднесення Києва в др. пол. XIX ст. стало його перетворення на найпотужніший транспортний вузол півдня Європейської частини Російської імперії. Якщо в 1859 р. по Дніпру курсувало 17 пароплавів, то в 1884 р. – 74, а в 1900 р. – понад 2000. Ще більшого значення мало прокладення через Київ залізничного сполучення, зумовлене не лише економічними, а й стратегічними міркуваннями. В лютому 1870 р. відкрито регулярний залізничний зв'язок між Києвом і Балтою. Невдовзі почався рух лінією Київ – Курськ до залізниці, що вела з Москви на південь, та до Одеси через Балту. На кінець XIX ст. завдяки розвитку мережі залізниць на території Російської імперії, з Києва залізницею можна було дістатися до Варшави і Петербургу, Севастополя й Баку, до Австро-Угорщини та Німеччини. Побудований в 1870 р. у староанглійському стилі Київський вокзал приймав гостей з усіх кінців Російської імперії та багатьох країн Європи. Бурхливо розвивалася торгівля. В 1890 р. у Києві функціонувало 4648 торговельних закладів, зокрема, кілька десятків магазинів, які спеціалізувалися на продажі тканин, готового одягу, взуття, галантерейних, бакалійних і булочно-кондитерських виробів. Одних тільки книжкових магазинів наприкінці 90-х років XIX ст. було 50. Поряд з розгалуженою системою магазинів і крамниць наприкінці XIX ст. діяло 9 ринків

– Бессарабський, Олександрівський, Печерський, Либідський (Володимирський), Галицький, Львівський, Сінний, Лук'янівський та Житній, найбільший за обсягом товарообігу. Економічне піднесення міста вимагало відкриття біржи, яка почала діяти 1869 р. У 1868 р. відкрилися Київський приватний комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. – Київський промисловий банк. Відкривалися також філії й контори різних російських та іноземних банків, зокрема, Петербурзького міжнародного комерційного банку. Невдовзі значну роль в економічному житті міста та всього пов'язаного з ним регіону Середнього Подніпров'я починають відігравати заснований у 1872 р. Київський земельний банк та філії інших акціонерних земельних банків, головним чином, Дворянського та Селянського, які відкриті відповідно 1882 р. та 1885 р. Потреби в кредитуванні середнього підприємництва задовольняло в основному засноване в 1885 р. Київське міське кредитне товариство. У 90-х роках XIX ст. відкрилися філії Російського зовнішньоторговельного та Полтавського земельного банків. Власне, київські банки також відкривали свої філії та контори в різних містах Російської імперії, перш за все там, де активно діяли київські підприємці. Отже, впродовж другої половини XIX ст. Київ перетворився на системно розвинуте в економічному відношенні капіталістичне місто з сучасними формами промислового виробництва, транспортного сполучення та кредитно-фінансової системи. Бурхливе економічне піднесення зумовлювало і стрімке зростання населення міста, головним чином за рахунок припливу з сіл та містечок середньодніпровських губерній. За офіційними даними в 1863 у Києві зафіксовано 68 424 мешканця, в 1884 р. їх кількість збільшилася до 155 тисяч, а за переписом 1897 р. – становила 247 723 осіб¹².

До мешканців міста належали й іноземні переселенці, зокрема, чехи. Це були підприємці з власним капіталом, спеціалісти та кваліфіковані робітники. На другу половину XIX ст. у Києві було засновано десятки промислових та торговельних підприємств, куди приїздили працювати сотні робітників з австрійської Чехії. З'явилися машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта та Дедіни, Унгерманна і Несдліх, майстерні автомобільної фірми «Лаурин і Клемен» та ряд інших підприємств. Чимало чехів працювали у залізничних депо та трамвайних майстернях. Мешкали вони переважно в районі Шулявки. На 1874 р. тут нараховувалось близько 2 тис. мешканців-чехів, яким належало 50 торговельно-промислових закладів у Києві¹³. На межі XIX – XX ст. в Києві проживало понад 5 тис. чехів та словаків¹⁴. Що змушувало їх переселятися до Російської імперії? Основних причин було декілька. По-перше, – інтенсивний розвиток капіталістичних відносин в Центральній Європі витісняв з ринку дрібних виробників, які не могли конкурувати з великими промисловими підприємствами; по-друге, – природній приріст населення, що потребував роботи для забезпечення власного існування. Таким чином, до еміграції сільського населення, що залишало Чехію та Словаччину, додалася й робітнича. На початок XX ст. більше 10% населення Чехії залишило свою батьківщину (кількість населення Чехії на кінець XIX ст. складала 9 млн. чол.). У свою чергу, Російська імперія потребувала висококваліфікованих робітників та інженерів. На останні десятиліття XIX ст. припадає час активного залучення іноземного, у тому числі чеського капіталу, у розвиток промислового виробництва в Україні.

Як результат, на Шулявці починає працювати перший машинобудівний завод, який був заснований 1882 р. підприємцями Я. Гретером та Ф. Мозером під назвою «Київський чавуноливарний і механічний завод» (нині завод «Більшовик»). На підприємстві випускали чавунну арматуру, болти, гайки, ремонтували машини¹⁵. Від початку на ньому працювало 30 найманих робітників. Підприємство займалося виготовленням скоб'яних виробів. Потім було розпочато виготовлення металевих ліжок, форм для виробництва цукру-рафінаду, різноманітних металевих запчастин. Завод став найбільшим машинобудівним підприємством міста й провідним з виробництва устаткування для цукрових заводів. Основними замовниками продукції були власники цукрових заводів. Річний прибуток від виробництва досягав 160 тис. крб. на рік. 1888 р. у наслідок конфлікту між власниками підприємства утворилось акціонерне товариство «Київський машинобудівний завод Я. Гретера, Й. Криванека і К°». На той час Йозеф Криванек працював інженером зі встановлення обладнання на цукрових заводах в чеській фірмі у м. Градце

Крало́ве. Погодившись на пропозицію від Я. Гретера стати співвласником підприємства, молодий інженер стає технічним директором¹⁶. Підприємство швидко нарощувало свої потужності, будувало нові корпуси, встановлювало на той час високотехнологічне обладнання. На початок 90-тих років XIX ст. основний капітал підприємства становив вже мільйон карбованців. Власники відчували нестачу висококваліфікованих робітників в Україні. Тоді Й. Криванек запрошує з Чехії зі своєї батьківщини (м. Горжовіце) та інших міст, зокрема, Пільзеня, працівників на роботу до Києва. На середину 90-х XIX ст. на підприємстві вже працювало 931 чол.¹⁷. У 1896 р. році на ярмарку у Нижньому Новгороді завод отримав Золоту медаль за вдосконалення парової машини¹⁸.

У результаті збільшення виробничих потужностей територія заводу розширювалась і на кінець 90-х років становила 6 га. Завдяки заводу Гретера і Криванека, підприємці отримали змогу удосконалювати переробну галузь, яка займала одне з головних місць у розвитку економіки українських земель кінця XIX – початку XX ст. Завод поставляв обладнання для будівництва та реконструкції цукрових, рафінадних, спиртових підприємств, browарень, державних горілчаних заводів, млинів, елеваторів, цегляних заводів та лісопильень, мостів тощо. На 1900 р. на підприємстві працювало 1200 осіб, з яких 310 були чехи. Загалом, на початок XX ст. у Києві проживало більше 5 тис. чехів. Робітники мешкали компактною громадою в районі Шулявки та Караваєвих Дач. Самі ж підприємці, торговці, управляючі – в центральній частині Києва. Зростання підприємства та його роль у економічному житті Російської імперії, в цілому, були результатом важкої праці. Робочий день тривав 11–12,5 годин. Заробітна платня майстра в середньому становила 130 крб., а робітника – 35 крб. на місяць. З метою покращення умов праці робітників на початку XX ст. на заводі були відкриті їдальня, лікарня, школа, а згодом дитячий садок¹⁹.

У 1909 р. завод почав випускати перші в Російській імперії двигуни Рудольфа Дізеля. На кінець першого десятиліття XX ст. Й. Криванек переїздить до Чехії, навідуючись упродовж року на кілька тижнів до Києва. Невдовзі, у 1910 р. він помирає у Празі у віці 53 років. На цей час завод вже був акціонерним товариством і поряд із Я. Гретером ним управляли Ф. Вітачек, Ф. Штефан, Й. Мішковський, Й. Покорни²⁰.

На початку XX ст. частина досвідчених спеціалістів почала залишати завод Гретера і Криванека. Вони створювали власні підприємства або переходила на інші виробництва. Головою правління товариства став чеський інженер Й. Мішковський. Початок Першої світової війни на деякий час спричинив кризу виробництва на заводі. Більшість робітників була мобілізована до війська. На 1915 р. завод працював лише 4 дні на тиждень. Інша частина робітників та акціонери, котрі мали австрійське підданство, були змушені залишити межі Російської імперії, адже їм, як представникам ворогуючої сторони, заборонялося працювати на підприємствах. Лише у 1916 р., отримавши військове замовлення, завод відновив свої виробничі потужності. Під тиском обставин, 1917 р. Я. Гретер продає завод цукрозаводчику Й. Ярошинському та виїздить за межі Росії²¹.

На заводі Гретера і Криванека вивчилося й отримало досвід не одне покоління інженерів та майстрів, які згодом заснували власні підприємства не лише у Києві, а й за межами Російської імперії. Так, Томаш Неєдли та Антонін Унгерман заснували на Шулявці у 1898 р. «Чавуноливарний та сталеплавильний завод». (розташовувався на місці сучасного Палацу урочистих подій) У зв'язку зі зростаючим попитом на чавун завод швидко нарощував свою потужність. Працювало 3 плавильні печі, які виготовляли 12 тис. пудів сірого чавуну та 2 тис. пудів ковкого. Покупцями ковкого чавуну був завод чехів В. Фільверта та Ф. Дедини, на якому вироблялася сільськогосподарська техніка. На початку XX ст. «Чавуноливарний та сталеплавильний завод» розширює свою спеціалізацію. Були зведені ливарний та механічний цехи, встановлені формувальні станки, які на той час були показником запровадження передових технологій. Важливість діяльності полягала в тому, що на заводі почали виготовляти запасні частини до різноманітних машин, чого раніше не було. На початку XX ст. на підприємстві працювало до 250

робітників. Після лютневих подій 1917 р. завод фактично припинив своє існування, а власники, рятуючи власне життя, були змушені переїхати до Чехії²².

У 1889 р. на перетині вулиць Хрещатик та Лютеранська було відкрито представництво заводу Еміля Шкоди «Технічна канцелярія В. Фільверта та Ф. Дедіни». Тут приймали замовлення на виготовлення та доставку техніки з Чехії. Вже 1898 р. канцелярія була реорганізована в «Акціонерне товариство В. Фільвера та Ф. Дедіни в Києві». На кошти товариства на Шулявці був збудований завод із виробництва сівалок. Продукція підприємства мала великий попит, адже крім насіння одночасно в землю вносилися добрива, що на той час було ознакою прогресивного господарювання. На перше десятиліття ХХ ст. завод випустив 7 тис. машин. Кількість робітників від часу заснування, коли їх нараховувалося 30, зросла до 600, переважною частиною, – чехи. 1910 р. з виробничої необхідності розпочалося будівництво другого заводу в районі Святошино (нині АТ «АТЕК»). Очолив підприємство Й. Купка, який до цього працював інженером на заводі Я. Гретера і Й. Криванека. Досить швидко продукція підприємства завоювала ринок в Росії, Німеччині, Чехії та на Балканах²³.

На початку ХХ ст. в Києві діяло Акціонерне товариство «Граф і Ко», яке спеціалізувалось на виробництві машин та агрегатів для цукрових, пивоварних, крохмальних та інших заводів. У 1910 р. підприємство очолив виходець із заводу Гретера та Криваника, інженер П. Гомола. У 1911 р. Ф. Паул заснував машинобудівний завод (нині завод «Радар»), який спеціалізувався на випуску обладнання для цукрового, пивоварного та солодового виробництв. На початку Першої світової війни підприємство перелаштувалося на виконання військових замовлень²⁴.

Крім великих машинобудівних заводів чехи-підприємці створили ще цілий ряд підприємств у інших галузях. Так, у 1909 р. Віктор Кашпар, який до цього працював службовцем на заводі Гретера і Криванека, разом із Ф. Вітачком відкрили на Шулявці «Фабрику спортивного спорядження та одягу». Сам В. Кашпар активно підтримував діяльність спортивних товариств, приймав участь в організації футбольних змагань у Києві²⁵.

На початку ХХ ст. у Києві з'являється ще одне підприємство, яке було відоме далеко за межами Російської імперії. У 1905–1908 рр. у Петербурзі діяв торгівельний дім Германа Гессе, в якому окрім іншого продавали тонофони (різновид грамофона) та грамофонні платівки. Вироблялися вони товариством «Інтернаціональ Екстра Рекорд» у Берліні. Потужна конкуренція у Петербурзі змусила представників фірми шукати інші ринки збуту продукції. Таким містом став Київ. На початку 1909 р., на Хрещатику, 41, було відкрито невелику студію звукозапису товариства «Інтернаціональ Екстра Рекорд». Розміщувалась вона в одному з приміщень магазину музичних інструментів Генріха Ігнатія Індржишека, де і продавали платівки. Зроблені у Києві записи надсилалися до Берліну для обробки, звідти привозили партії готових дисків з етикетками «Інтернаціональ Екстра Рекорд» та «Аритистотипія». На них записувалися найбільш популярні київські артисти, музиканти, хори, декламатори. Досить швидко ці платівки завоювали київський ринок. Згодом власником було прийняте рішення розглянути можливість будівництва місцевої грамофонної фабрики. У 1910 р. на околиці міста, Шулявці, відбулося урочисте закладення фундаменту майбутньої будівлі фабрики. У фундамент була замурована капсула (її знайшли робітники у 1966 під час реконструкції підприємства) з листом Г. Індржишека до нащадків. В ньому зазначалося: «Цей будинок у 1910 р. побудував торговець музичними інструментами від 1882 р., київський купець Генріх Ігнатій Ігнатійович Індржичек, який народився в с. Понікла Ілемницького окресу в Чехії у 1857 р. 26 червня»²⁶.

План будівлі був розроблений архітектором Філіпом Краусом, будівництвом займалися архітектор Бедріх Кораб, який для цього приїхав з міста Усті над Орліцею (Чехія)²⁷. Будівельні роботи йшли швидкими темпами і відкриття фабрики мало б відбутися, як було визначено терміном у серпні 1910 р. Але у червні сталася велика пожежа, яка завдала чималої шкоди. За інформацією з київських газет збитки від пожежі становили 100–150 тис. крб.²⁸

Після пожежі Ернест Гессе втратив інтерес до цієї справи і продав усе, що вціліло, своєму компаньйонові Г. І. Індржишку. Новий власник, який чудово розумівся на специфіці українсько-

го повсякденного життя, був переконаний в успіху власної справи. Він по-новому відбудовує приміщення фабрики, встановлює на підприємстві найпередовіше обладнання, котре завозить з Німеччини і розпочинає виробництво платівок. Вже наприкінці 1911 р. до продажу надходять перші платівки «Артистотипія» київського виробництва, які були відпресовані з матриць «Інтернаціональ Екстра Рекорд», що вціліли після пожежі. На момент відкриття фабрики на ній працювало 12-20 робітників²⁹. Одночасно в Києві почав виходити журнал «Пластинка» з метою реклами продукції, що виробляло підприємство. На другу половину 1912 р. фабрика почала випускати власні платівки з написом «Артистотипія», «Естрафон». Це були двосторонні платівки «гранд». Їх можна було купити за 50–75 коп. Восени 1912 р. на роботу до Києва Г. Індржичек запрошує з Москви чеха Я. Берквіца. Завдячуючи його підприємницькому таланту, швидко зростає популярність платівок «Естрафону». В 1913 р. фабрика почала випускати диски-велетні (діаметром 30 см). Відтепер на етикетках високоякісних нових платівок друкувалися фотопортрети виконавців. Репертуар записів став набагато ширшим. Із зростанням попиту, підприємство швидко нарощувало об'єм виготовленої продукції. Г. Індржичек розширює підприємство, встановлює шість додаткових пресів для виготовлення платівок. Фабрика «Естрафон» на початку другого десятиліття ХХ ст. розпочала випуск кількох різновидів грамофонних апаратів. Напередодні Першої світової війни підприємство було відоме по всій Європі. У 1914 р. після початку війни у суспільстві все частіше лунали заклики до закриття «німецьких» підприємств, бойкотувати їх продукцію. Таким чином, грамофонні фабрики у Москві та Петербурзі були змушені призупинити свою діяльність. Продукція ж київської фабрики, навпаки, почала користуватися збільшеним попитом. Приводом став випуск платівок з патріотичними піснями та маршами³⁰. На 1914–1915 роки в Російській імперії працювало лише дві грамофонні фабрики – «Естрафон» у Києві та «Фабрика Російського акціонерного товариства грамофонів» у Москві. У зв'язку з великим попитом на продукцію та військовою мобілізацією, на підприємстві не вистачало робітників. Тому так само, як і решта чеських підприємців Києва, Г. Індржичек залучає до роботи на фабриці полонених австрійців (чехів за походженням)³¹. На 1915 р. робітників було понад 30 чол., а службовців – 10–11чол., майже всі були чехи. Фабрика працювала на повну потужність. Для підняття бойового духу на верстатах підприємства безперервно штампували платівки з гімнами, воєнними піснями, сатиричними куплетами на німців, австрійців, турків. На 1915–1916 р. потужність фабрики досягала близько 500 тис. платівок на рік. Підприємство припинило свою діяльність у 1919 р. після його націоналізації радянською владою³².

Таким чином, в умовах бурхливого розвитку підприємництва та господарських відносин в Києві наприкінці ХІХ – початку ХХ століття вагоме місце посіли піддані Австрійської імперії – чехи. Трудова міграція в Україну висококваліфікованих працівників і представників нової буржуазії Чехії надала поштовх розвитку реальних секторів економіки Російської імперії. Засновані чеськими мігрантами потужні підприємства в Києві стали прикладом впровадження нових технологій на виробництві, а також підготували багато фахівців, які в подальшому засновували нові підприємства і розвивали свій бізнес.

¹ Наулко В. І. Чехи в Україні// Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. С. 174–183; його ж. Хто і відколи живе в Україні. К., 1998.

² Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україні // Українське слов'янознавство. 1970. – № 1. – С. 121–129.

³ Луцький Ю. Чехи на Україні, 1917–1933: Трагедія господаря // Хроніка-2000. – 1999. – Вип. 29/30. – С. 119–138.

⁴ Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні // Історія чехів в Україні. – К., 2013.

⁵ Сидорчук О. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні // Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 24. – Житомир, Малин, 2001. – С. 75–78.

⁶ Рихлік Є. А. Досліди над чеськими колоніями в Україні // Записки етнографічного товариства. – К., 1925. – Кн. 1; його ж. Чехи на Житомирщині // Записки Ніжинського УНО. – 1927. – Кн. 7.

- ⁷ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.
- ⁸ Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1997.
- ⁹ Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)// Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ ІІ «Просвіта і розвиток культури». – № 3. – 2016. – С. 101–106.
- ¹⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000.
- ¹¹ Муратов А. Судьбы чехов в России, ХХ век. Путь от Киева до Владивостока. – Прага, 2012. – 344 с.
- ¹² Величне місто Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// Kiev – pravda. kiev.ua/2012/06/vstup-6/](http://Kiev-pravda.kiev.ua/2012/06/vstup-6/)
- ¹³ Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 22.
- ¹⁴ Див. Первая всеобщая перепись населения 1897 г., тетрадь 47. – Одесса, 1903.
- ¹⁵ Лариса Гаврилюк. Завод Гретера, Криванека і К°. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// ramyatkiv.kiev.ua/streets/industrialna/zavod-gretera-krivaneka-i-k](http://ramyatkiv.kiev.ua/streets/industrialna/zavod-gretera-krivaneka-i-k)
- ¹⁶ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html.
- ¹⁷ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в ХІХ ст. – К., 1972. – С. 139–140.
- ¹⁸ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Андрей Сантарович «Лицо Киева»: Шулявка превращается из рабочего предместья в район «белых воротничков». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/life/209137-litso-kieva-shulyavka-prevrashchaetsya.html>
- ²² Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Железный Л. И. Наш друг – грампластинка. К., 1989. – С. 51.
- ²⁷ Там само. – С. 52.
- ²⁸ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 303.
- ²⁹ Там само. – С. 305.
- ³⁰ Железный Л. И. Наш друг – грампластинка. – К., 1989. – С. 54.
- ³¹ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 309.
- ³² Там само. – С. 308–309.

В статье рассматривается процесс вовлечения в развитие промышленности Киева чешского капитала, предпринимателей чехов, которые не только создавали и развивали производство, но и имели значительное влияние на общественно-экономическое развитие киевской общины второй половины ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: чехи, Киев, промышленность, предприятия, экономическое развитие.

The article analyzes the process of attracting of Czech capital and entrepreneurs to the development of Kyiv industry. They not only created and developed production, but also had a significant impact on the socio-economic development of Kyiv community of the late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: Czechs, Kyiv, industry, entrepreneurship, economic development.